

NAUJIEJI AMŽIAI: LAIKO SAMPRATA

1. Nuo XIV a. pabaigos naujas požiūris į laiką tolydžio išstūmė tradicinius požiūrius (skirtinguose regionuose šis procesas vyko labai nevienodai). Laiko samprata mieste ir kaime vis labiau skyrėsi. Viduramžiams baigiantis, daugelis miestiečių, turėjusių dirbamos žemės ir gyvulių, dar dalyvavo natūraliuose laiko cikluose, kurie buvo paremti Saulės padėtimi, klimato, augalų ir gyvūnų gyvenimo pasikeitimais, tačiau XVIII–XIX a. didelių ir vidutinių miestų gyventojai abiejuose „pasauliuose“ beveik nebebūva. Dieną valdo dirbtinis jos skirstymas į valandas. Vėliau, įvedus dujų ir elektros šviesą, visos valandos vienodai gali būti įtrauktos į darbą, o naktis „kolonizuota“¹. Sezoninės veiklos rūšys, kurios žymi metų bėgsimą kaime, dabar redukuotos iki minimumo, vasara ir žiema gamybos technikos atžvilgiu lygiavertės. Įspūdis, kad agrarinėse visuomenėse vyrauja nevienodas laiko tankis (intensyvios gamybos vasara, rami žiema; laiko tarpniai, kuriems būdinga daug švenčių), pakito: dabar radosi chronologijos monotonija (XVII a. pabaigoje atsiradęs žodis).

Vis dėlto negalima užmiršti, kad iki pat XIX a. didžioji Europos gyventojų dalis gyveno kaime, kur ilgiau išsilaikė ir tradicinės laiko struktūros², veikiau orientuotos į kokybinius, o ne į kiekybinius skirtumus. Taip paaiškėja, kodėl kaime metai tebebuvo dalijami laiko tarpniais, susijusiais su papročiais³, nors mieste tas dalykas seniai buvo pamirštas (pvz., Saulės grąža, tarpukalėdis ir t. t.). Skandinavijoje iki pat XVII a. būta išpjaustinėtų kalendorinių lazdų, kuriose greta krikščioniškųjų dar buvo pažymėtos ir ikikrikščioniškosios šventės⁴. Tokioms tradicinėms visuomenėms, puoselėjusioms tik arba daugiausia sakinę tradiciją, – joms priskirtini Europos kaimų gyventojai iki XIX a., – istorija dažniausiai buvo tokie nepaprasti įvykiai kaip karai ir katastrofos; didžiausią susidomėjimą kėlė artimiausia ateitis (geras ar blogas derlius ir t. t.). Urbanizuoto ir industrializuoto pasaulio laiko samprata pamažu užgožė su gamta susijusios agrarinės kultūros laiko sampratą.

2. Supasaulietinimas ir suasmeninimas – tai du esminiai Naujųjų amžių laiko sampratos kaitos (lyginant su Viduramžiais) procesai. Įrengus viešuosius laikrodžius rotušių ir miesto bokštuose, laiką kontroliuoti ėmė pasauliečiai, nebe Bažnyčia. „Europiečiai pamažu pradėjo žiūrėti į pasaulį nebe sub specie aeternitatis, bet užėmė aktyvią poziciją sub specie temporis“⁵. Sparčiai plintantys krumpliaratiniai laikrodžiai buvo suvokiami kaip gyvenimą tvarkančios, tačiau nereliginės jėgos raiška: toji jėga buvo laikas, abstraktus (todėl noriai suasmeninamas) dydis, iš lėto įsitvirtinęs ir kasdienėje kalboje⁶. Visose gyvenimo srityse laikas pamažu buvo pradėtas skaičiuoti valandomis (nebe dienos laiku arba kanoninėmis horomis): mokykloje, antai sudarant pamokų tvarkaraštį (XV

¹ M. Melbin, *Night as Frontier. Colonizing the World After Dark*, New York, 1987.

² Plg., pvz., M. P. Nilsson, *Primitive Time-Reckoning* Lund, 1920; M. P. Nilsson (Sud.), *Tidsregning*, Stockholm, 1943; R. Muchembled, *Kultur des Volks – Kultur der Eliten*, Stuttgart, 1984, p. 50 ir toliau.

³ Plg. taip pat R.-D. Moser, *Bräuche und Feste im christlichen Jahreslauf*, Graz, 1993.

⁴ Ph. Pulsiano (Sud.), *Medieval Scandinavia*, New York, 1993.

⁵ A. Gourevitch, *Le temps comme problème d'histoire culturelle: Les cultures et le temps*, Paris, 1975, p. 272.

⁶ Plg. D. Lapan, *The Cognitive Revolution in Western Culture*, Houndmills, 1989, p. 89 ir toliau.

a. išradimas)⁷, arba virtuvėje, antai nurodymai, kaip gaminti maistą, virimo knygos nuo XVI a. būdavo pateikiami valandos dalimis (nebe maldų skaičiumi)⁸. XVII a. jau buvo įprasta orientuotis pagal laikrodžio valandas, o laikrodžiai bent jau diduomenėje buvo tiek paplitę, kad liautasi nuolat skųstis miesto tarybos narių nepunktualumu⁹. XIX šimtmeetyje sunorminti laiką neabejotinai paskatino geležinkelis, privertęs suderinti skirtingą miestų laiką; šimtmečio pabaigoje jį galutinai sureguliuavo universalios laiko konvencijos. „Apsirengti, valgyti, laikytis susitarimų, miegoti, keltis – viskas nustatoma laikrodžiu...“ – nustebęs pažymėjo vienas Nepalo valdovas, 1850 m. apsilankęs Anglijoje¹⁰.

Tai, kad laikas patiriamas subjektyviai, žiūrint situacijos, tik pasibaigus Viduramžiams tapo sąmoningai reflektuojamu žmonių laiko patyrimo elementu. Ši įžvalga, nuo Renesanso laikų dažnai atsispindėjusi ir lyrikoje¹¹, labiausiai domino filosofus. Anot Dekarto (Descartes), laikas yra „tai, kas yra sieloje“, anot Spinozos – tai mąstymo būdas, anot Berklio (Berkeley), Hjumio (Hume) ir Dalamberto (d’Alembert) – išgyvenimų seka, pasak Kanto, vienas iš tų a priori, su kuriais pažįstantysis subjektas suvokia pasaulį. Fichtės (Fichte) požiūriu, kiekvienas Aš egzistuoja su savuoju laiku¹². Taip perkėlus laiką į žmogų, galutinai sutraukomi visi jo ryšiai su metafizika ir jis tampa „grynu stebiniu“ (Kantas) – 1277 m. Paryžiaus vyskupas rėmimąsi subjektyviuoju laiku dar laikė tikėjimo klaida¹³. Šios filosofinės refleksijos nedarė tiesioginės įtakos bendram požiūriui į laiką, o veikė netiesiogiai per daugelį divulgarizacijos instancijų.

Beje, ši tendencija turi akivaizdžią analogiją muzikoje ir šokyje. XVI a. „sklendžiantį menzūrinį taktą, kuriam būdinga takto brūkšniais nepadalyta srūvanti melodija, harmonija ir ritmas, pakeitė Naujųjų laikų takto brūkšniais paženklintas kirčiuotas taktas. Svarbiausias sios muzikos mastelis jau nebėra virš visa ko ir visame kame esantis nekintamas dieviškasis principas. Vis labiau laiką nurodo ir tempą diktuoja žmogaus sielos afektai“¹⁴. Šia kryptimi pasuka Mocartas (ir vėlesni kompozitoriai), kiekvienam savo operų personažui suteikę tik jam būdingą ritminį pavidalą¹⁵. Senesnioji muzika tempą visuomet keisdavo proporcingai, o jau XIX a. buvo galima nuolat keisti tempą, taigi atsisakyti vieno pastovaus sąlyčio taško (romantika, Vagneris). Antasmeniškumo įspūdį sukeliančios senesniosios muzikos ritmikos buvo atsisakyta individualumo įspūdį darančios „tempo dell’affetto dell’animo“ (sielos jausmo tempo)¹⁶ labai. Mūsų šimtmečio psichologija laiko suvokimo subjektyvumą padarė ir mokslinių tyrimų objektu¹⁷.

3. Dabar tikriausiai kiekvienam mūsų amžininkui atrodo, kad laikas eina greičiau – tai mūsų epochą ir Viduramžius skiriantis požymis. Šis jausmas iš pradžių brendo nepastebimai, bet XVIII šimtmečio pabaigoje palyginti greitai tapo visuotinis. Sulig šia epocha dinamika vis labiau tampa laiko sampratos komponentu. Tiesa, jau anoniminis autorius apie 1410 m. pabrėžė, kad ne laikrodžiai valdo žmones, o žmonės patys valdo save laikrodžiais¹⁸, tačiau ši įžvalga visai nekeičia

⁷ G. Dohrn van Rossum, *Die Geschichte der Stunde*, München, 1992, p. 233 ir toliau, p. 290.

⁸ Lapan, 1989, p. 91 ir toliau.

⁹ Dohrn, 1992, p. 220 ir toliau; G. Whitrow, *Die Erfindung der Zeit*, Hamburg, 1991, p. 175 ir toliau.

¹⁰ Whitrow, 1991, p. 251.

¹¹ E. Stürzl, *Der Zeitbegriff in der elisabethanischen Literatur*, Wien, 1965, p. 98 ir toliau.

¹² W. Gent, *Das Problem der Zeit. Eine historische und systematische Untersuchung*, Frankfurt, 1934, p. 8 ir toliau.

¹³ *Ibid.*, p. 8.

¹⁴ H. Streich, *Zeit und Ewigkeit in der Musik: Eranos-Jahrbuch 47* (1978), p. 125–181, 136, sutrumpinta.

¹⁵ K. V. Fischer, *Das Zeitproblem in der Musik: Zeitproblem*, p. 296–317, 304.

¹⁶ Streich, 1978, 137.

¹⁷ Plg. antai P. Fraisse, *Psychologie der Zeit*, München, 1985; W. Revers, *Psyche und Zeit*, Salzburg, 1985; H. Nowotny, *Eigenzeit*, Frankfurt, 1989.

¹⁸ *Dives et pauper*, *Early English Text Society OS 275*, 1976, p. 119 ir toliau.

taip paplitusio laiko stokos jausmo. Jį lemia įvairūs faktoriai, visų pirma vis tikslesnė matavimo technika, kuri palieka vis mažiau veiksmų laisvės. Mechaninis laikrodis, epochinis XIII a. pabaigos išradimas¹⁹, kaip viešas laiko matuoklis netrukus paplito visuose miestuose, o paskui ir elito namuose. Jis įgalino laiką, taip sakant, izoliuoti grynu pavidalu, nepriklausomai nuo žmogaus veiklos²⁰. Jei iš pradžių buvo matuojamos tik valandos, tai jau pačioje XVI a. pradžioje būta laikrodžių su minutinėmis rodyklėmis, o nuo 1700 m. jas privalėjo turėti kišeniniai chronometrai²¹.

Kitaip negu ankstyvaisiais Viduramžiais, kai ritmui nebuvo keliami jokių arba buvo keliami neapibrėžti reikalavimai, ir analogiškai paprasto laiko suskaidymui į valandas laikrodžiu nuo XIII a. antros pusės muzika užrašoma ritmiškai diferencijuotomis menzūromis: tik nuo tada atsirado „matuojama muzika“ (*musica mensurabilis*)²². Menzūros rėmėsi integer valor, įprasta natų verte, kuri vis dėlto sparčiai trumpėjo, darėsi „skubotesnė“: XIII a. *brevis* (dvi sveikosios) atitiko XVI a. *minima*²³ (pusinė). XVII a. pabaigoje metronomas kompozitoriui griežtai nustato pagrindinio muzikinio impulso trukmę, kuri maždaug nuo 1820 m. normuojama vienu švytuoklės judesiu per sekundę²⁴.

Laikas darosi prievartos instancija. „Nenorėčiau turėti laikrodžio su sekundine rodykle; jis per smulkiai kapoja mūsų gyvenimą“, – pastebėjo viena XVII a. prancūzų didikė²⁵. Laikrodis yra labai dažnai apdainuotas ir tapytas laikinumo simbolis, pvz., Karlas Michaelis Belmanas (Carl Michael Bellman), įžymiausias švedų Baroko poetas, rašė:

Gubben är gammal, urverket dras,

Visaren visar, timman ilar.

Döden sitt timglas har stält vid mitt glas,

Kring buteljen strött sina pilar.²⁶

(Senas yra senelis, laikrodžio rateliai sukasi, rodyklė rodo, valanda skuba. Mirtis pastatė savo valandų stiklą šalia manojo vyno stiklo, ji barsto savo strėles aplink butelį.)

Kalbant apie naująjį jautrumą laikui, pažymėtina tai, kad jis – suasmenintas – Renesanso ir Baroko poezijoje bei ikonografijoje atlieka tą pačią funkciją, kurią nuo vėlyvųjų Viduramžių atlikdavo kita personifikacija – giltinė. Kaip ir ji, nešina dalgiu, pjautuvu ar kirtikliu, smėlio ar kitokiu laikrodžiu, *Chronas*²⁷ negailestingai nutraukia žmogaus gyvybę. Jį būtina supančioti – supančiotas laikas dažnai vaizduojamas barokiniuose šventuosiuose paveiksluose; su juo būtina kovoti – toks yra daugybės autorių nuo Petrarkos (Petrarca) iki Miltono požiūris²⁸. Lemdamas augimą ir nyktį, gyvenimą ir myrį, laikas vaidino ir Dievo vaidmenį:

Do not I tyme / cause nature to augment

Do not I tyme / cause nature to decay

Do not I tyme / cause man to be present

Do not I tyme / take his lyfe away...

(Rūmų poetas Stephen Hawes, 1509)²⁹

¹⁹ 1280/1300, pasak Whitrow, 1991, p. 162.

²⁰ Gourevitch, 1975, p. 272.

²¹ R. Wendorff, *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa*, Opladen, 1980, p. 195, 248.

²² Wendorff, 1980, p. 208 ir toliau.

²³ E. Thiel, *Sachwörterbuch der Musik*, Stuttgart, 1984, p. 267.

²⁴ *Ibid.*, p. 386.

²⁵ Wendorff, 1980, p. 248.

²⁶ C. M. Bellman, *Sauf-, Liebes- und Sterbelieder*, sud. M. Korth, Frankfurt, 1980, p. 55.

²⁷ E. Panovsky, *Studies in Iconology*, ND, New York, 1962, p. 69 ir toliau; Stürzl, 1965, p. 164 ir toliau.

²⁸ Quinones.

²⁹ *The Pasttime of Pleasure*, 5684 ir toliau, cit. Stürzl, 1965, p. 43.

Argi aš, laikas, nepriverčiu gamtos augti,
Argi aš, laikas, nepriverčiu gamtos sunykti,
Argi aš, laikas, nepriverčiu žmogaus užgimti,
Argi aš, laikas, neatimu taip pat jam gyvasties?

Nikola Puzano (Nicolas Poussino, † 1655) alegorijoje vaizduojama, kaip pagal laiko dievo muziką šoka skurdas ir turtas, malonumas ir šlovė³⁰.

Kaip ir Antika, Renesansas ir Barokas būsimųjų kartų šlovę priešina laikinumui³¹ ir pranašauja nemirtingumą, kurį įkūnija vaikas: „Niekas neapgins tavęs nuo laiko dalgio kirčio, jeigu jo apmaudui nepaliksi palikuonio“³².

Apie 1800 m. ima rasti ir daugiau liudijimų, rodančių, jog visa visuomenė suvokia „neįtikėtiną greitį“, kuriuo dabar bėga istorija³³. Džordžas Berdas (George Beard) 1881 m. pasirodžiusiame kūrinyje *American Nervousness*³⁴ analizavo įsipareigojimo būti punktualiems pasekmes. Kiekvienas pastebi, kad chronometras vis labiau ir tiksliau formuoja jo gyvenimą. Nuo tada, kai rankiniai laikrodžiai visuotinai paplito kaip standartinė Pirmojo pasaulinio karo amunicija³⁵, užmaršumas, ši pasąmonės apsigynimo nuo per didelių reikalavimų sistema, jau nebelaikomas pasiteisinimu; dabar elektroninis laikrodis su kalendoriumi arba kvarco laikrodžiai su akustiniais signalais įprastas dalykas net atsidūrus 50 m po vandeniu. Jau vaikas pratinamas prie išorinio gyvenimo reguliavimo. Jei dar ankstesnė žmonių karta laikrodį vertino kaip solidžią konfirmacijos dovaną, tai dabar kiekvienas pradinukas ant rankos segi savo kvarcinį chronometrą, kuris jam, tarp kitko, primena, kada jis „turi“ įsijungti televizorių – daugeliui faktiškai laiką nustatantį autoritetą. Dėl to, kad sporte laikas matuojamas sekundžių šimtosiomis dalimis, bėgikai arba čiuožėjai, kurie kiekvienam žiūrovui atrodo vienodai greitai, vis dėlto klasifikuojami skirtingai. Kita vertus, visose gyvenimo sferose šuoliais įvairėjanti pasiūla – tai, beje, vis didėjančių komunikacijos galimybių, t. y. šiuo atveju reklamos, pasekmė – žmogui pateikia vis daugiau gyvenimo formavimo alternatyvų: esti šimtai galimybių praleisti laisvalaikio vakarą, šimtai tušinukų rūšių, tūkstančiai visų kultūrų ir epochų muzikos kūrinių garso konservų pavidalu, ir iš viso to žmogus turi rinktis. Tas pat pasakytina ir apie potencialų partnerį, kuris gali būti išsirinktas iš daug didesnės daugybės, nes nebėra luominių apribojimų, o tėvai savo vaikams neberenka sutuoktinių, be to, išaugo socialinis ir lokalinis mobilumas. Kadangi siūlymai dažnai būna arba atrodo lygiai patrauklūs, kyla noras išbandyti kuo daugiau (kaip kitaip išsirinkti „tikrąjį“?), dėl to vėl atrodo, kad trūksta laiko, nors gyvenimo trukmė per pastaruosius du šimtus metų išaugo beveik dvigubai.

4. Laiko komercializavimas yra svarbiausias jo profanavimo aspektas. Suklestėjus amatams brandžiuųjų ir vėlyvųjų Viduramžių miestuose, iš esmės pasikeitė požiūris į laiką; tai rodo teologų kova su palūkininkais, pardavinėjusiais Dievo laiką, kurį jis iš tikrųjų buvo skyręs visiems žmonėms, bei tai, kad vėlyvaisiais Viduramžiais vis dažniau nepaisoma palūkanų draudimo³⁶.

Tikslios mechaninio laikrodžio padalos įgalino ne tik matuoti, bet ir normuoti, taupyti laiką. Laiko tikslumą kaip vertybę, kilusią iš gamtos mokslų (astronomijos) srities, sėkmingai pritaikoma

³⁰ P. Landsberg (Sud.), *The Enigma of time*, Bristol, 1984, Pl. IX.

³¹ Pavyzdžių galima rasti Stürzl, 1965, p. 445 ir toliau.

³² Shakespeare, *Sonett* 12, 13 t. Atitikmenis žr. Stürzl, 1965, p. 433 ir toliau.

³³ R. Koselleck, *Vergangene Zukunft*, Frankfurt, 1979, p. 199 ir toliau.

³⁴ Whitrow, 1991, p. 252.

³⁵ *Ibid.*, p. 254.

³⁶ P. Dinzelsbacher (Sud.), *Sachwörterbuch der Mediävistik*, Stuttgart, 1992, p. 910, 919.

ir kitose sferose, pasisavino ir nustatė kaip normą vadovaujančios ekonominės ir valstybinės institucijos; dabar ji visuotinai paplitusi kaip viešojo ir asmeninio gyvenimo vertybė. Jau ankstyvosios pramoninės epochos įmonėse darbo laiką reguliavo tikslūs planai, o priežiūros organai tikrino, kaip darbininkai jų laikosi, taip pat būta laiko protokolų...³⁷ XVIII a. tapo įprasta apmokėti darbą nebe už dieną, o už valandą³⁸. „Remember that time is money“³⁹, – 1748 m. rašė Bendžaminas Franklinas (Benjamin Franklin), ir šis posakis simptomiškai tapo patarle. O Alfredas Krupas (Alfred Krupp) teigė: „Nevalia pakęsti nė minutės skirtumo; [...] tik tada mūsų fabrike bus tvarka“⁴⁰. Darbininkai neretai skųsdavosi, kad fabriko vadovybė išnaudotojiškai manipuliuoja laikrodžiais. „Dar 1907 m. rašyta, kad Apulijos samdiniai susidėjo pinigų, idant nusipirktų laikrodį ir patys galėtų tikrinti skirtingą darbo laiką“⁴¹.

Metų padalijimas į vasaros ir žiemos laiką yra dar vienas laiko komercializavimo būdas. 1916 m. jį įvedus Didžiojoje Britanijoje, dar daug kas protestavo prieš manipuliaciją „Dievo laiku“⁴². Kaip baidanti antiutopinė vizija manipuliacija laiku paaštrinta mūsų šimtmečio literatūroje, pvz., Michaelio Endės (Michael Ende) istorijoje apie laiko vagis (Momo, 1973). Darbo sferoje su laiku būtina elgtis ekonomiškai, tačiau dažnai taip elgiamasi ir laisvalaikio sferoje, todėl, turint galvoje ir nesuskaičiuojamas laiko praleidimo galimybes, taip randasi tam tikra priespauda ir stresas.

5. Desakralizavus pasaulėvaizdį ir pradėjus vis labiau idealizuoti tikslumą, pakito ir istorijos samprata. Viduramžiais istorija buvo suvokiama remiantis įvairia, religija pagrįsta periodizacija, istorija buvo išganymo istorija, įsprausta į nekintamus sukūrimo ir Paskutinio teismo rėmus, kurios aukščiausias taškas buvo Dievo įsikūnijimas. Tačiau Renesanso laikais istorija buvo pralaužta abiem kryptimis. Nors protestantizmas, pastatęs dėmesio centre Šventąjį Raštą, dar reikalavo istoriją vertinti ir kaip geologijos (pasaulio atsiradimas) bei istorijos (pasaulio teismas) vadovėlių, vis dėlto istorijos, kuri ligi tol visuomet būdavo pradedama nuo bibliinių žydu laiko, horizontas buvo išplėstas, kaip reikalavo filologas Jozefas Skaligeris (Joseph Scaliger, † 1609): „Je veux avoir tout ce oui se fait en histoire: omnis historia bona est“ (aš noriu visko, kas atsitinka istorijoje: viskas istorijoje yra gera). Jis „pirmasis mokslo požiūriu peržengia istorijai atmatuotą laiką“, įtraukdamas į istoriją senovės Egiptą ir Babiloniją⁴³.

Kita vertus, istorija vis labiau regima kaip tebesitęsiantis procesas, kurio pabaiga iš anksto nenulemta. Krikščioniškasis į laiko pabaigą per amžinybę bėgančios istorijos modelis sulaužomas. Dar Šedelio pasaulio kronika (1493) užsibaigė Paskutiniu teismu; prieš jį buvo palikta keletas tuščių lapų būsimiems įvykiams užrašyti. Bet jau XVII a. Paskutinis teismas (nors dar neatmestas) deklaruojamas kaip praktiniam gyvenimui nereikšmingas dalykas (pvz., Džordžas Heikvilis (George Hakewill), 1627)⁴⁴, o vėliau jis visai dingsta iš istorinės sąmonės drauge su Viduramžiais vyravusiu jausmu, jog gyvenama paskutiniame pasaulio amžiuje. Matyt, šiuo atveju tam tikrą vaidmenį suvaidino tai, kad buvo įvesta neutrali periodizacija, pagrįsta ne istorijos teologijos nustatytais dalykais, o į begalybę nueinančiais skaičiais.

1559 m. paskelbtame Bažnyčios istorijos veikale, protestantų autoriaus Flacijaus Ilyriko

³⁷ Dohrn, 1992, p. 292 ir toliau.

³⁸ *Ibid.*, p. 289.

³⁹ Works, 2, London, 1793, p. 55.

⁴⁰ Cit. Dohrn, 1992, p. 294.

⁴¹ *Ibid.*, p. 291.

⁴² Whitrow, 1991, p. 17.

⁴³ H. Günther, *Zeit der Geschichte. Welterfahrung und Zeitkategorien in der Geschichtspfilosophie*, Frankfurt, 1993, p. 155.

⁴⁴ St. Toulmin, J. Goodfield, *Entdeckung der Zeit*, München, 1970, p. 119.

Magdeburgo centurionuose, pirmą kartą buvo atsisakyta religinio istorijos skirstymo⁴⁵ ir periodizacijos pagrindu pasirinktas grynai mechaninis principas – 100 metų intervalas. XVII a. šį skaičiavimo būdą perėmė ir katalikai, jis buvo įvestas ir kitose srityse (pvz., literatūros istorijoje); dabar šis principas prigijęs visuose istorinių disciplinų datavimo būduose ir apskritai istoriniame mąstyme. Šimtmetinė chronologija buvo pritaikyta ir savajam gyvenimui. „Naujaisiais metais, kurie yra šimtieji nuo Liuterio mirties, aš, ko niekada nesitikėjau, užbaigiau savo šešiasdešimtuosius“⁴⁶, – aprašo švabų kunigas Johanas V. Andre (Johann V. Andrea) 1646-uosius metus, konfesijos įkūrėjo mirties datą imdamas „nuliniu tašku“. Nuo 1700 m. šimtmečių kaita amžininkų sąmonėje įsitvirtina kaip epochų slenkstis; jau tada ginčytasi dėl tikslios pradžios (1700 ar 1701) ir kaldintos atminimo monetos. 1800 m. valdžia davė parėdymus, kaip paminėti šį epochinį įvykį; gausiomis šventėmis, esė ir eilėraščiais (tarp jų ir Šilerio (Schiller) „Naujo šimtmečio pradžia“) buvo atsisveikinta su praėjusiuoju ir pasveikintas naujasis amžius. Nuo dabar savivokos reikalas buvo būti savo šimtmečio žmogumi. Skirstymas šimtmečiais, dirbtinis dalijimo principas, kuris XVI a. atgaline data buvo primestas jau praėjusiai istorijai, ateinančiajai tapo jos savimonės elementu⁴⁷.

6. Nors ir šis istorijos skirstymas susietas su religiniu įvykiu – Kristaus gimimu, praktiškai jis nebeturi jokios religinės reikšmės. Šia laiko ir istorijos emancipacija, pasaulietine ir žmonių padaryta, Naujųjų laikų pradžia esmiškai skiriasi nuo Viduramžių. Nors jau kai kuriose vėlyvųjų Viduramžių miestų kronikose, vėliau tokių skeptikų kaip Makiavelis (Machiavelli) darbuose to ar kito įvykio vaizdavimui nebebūdingas religinis elementas, tačiau tik Švietimo epochoje paplinta vien žmonių kuriamos istorijos koncepcija. Įtakingasis Ruso (Rousseau) ją regėjo kaip pačių užsitrauktos nelaimės istoriją, ne mažiau įtakingas Volteras (Voltaire) – kaip nusikaltimų ir kvailybės rinkinį, nuskaidrintą nedaugelio padorių įsitikinimų – taigi ne Išganymo, o nelaimių istoriją be Apvaizdos vadovavimo ir lėmimo. Viltį, kad istorija rutuliojasi antgamtinio rojus link, išstūmė iš paties pasaulio kilusios eschatologijos⁴⁸: ir tokios, kurios dėl dialektinio proceso pasiekia savo pabaigą, priešybių iškėlimą, neklasinę laimingą visuomenę (Hegelio filosofija ir marksistų istorinis materializmas), ir tokios, kurios turi pereiti tam tikrus ciklus, kad pasiektų brandos tarpsnį (Tiurgo (Turgor) bei Komtas (Comte)). Apvaizdos vietą užėmė pasauliui imanentiški istoriniai dėsniai. Dabar tik nedaugelis Katalikų bažnyčios istorikų savo darbuose ex professione kai kada nurodo Dievą kaip istorijos Viešpatį, nors ir jie praktiškai nuolat jaučiasi saistomi grynai pasaulietinio istoriškumo kriterijų. Vis dėlto XX a. mokslininkų ir bemokslių communis opinio formuoja išimtinai žmonių sukurta istorija.

7. Renesansas iš pradžių puoselėjo veikiau nuosmukio modelius, tai, beje, rodo graikų bei romėnų senovės idealizavimas ir „tamsiųjų“ Viduramžių nuvertinimas, tačiau apie XVII a. pradėta teigiamai vertinti dabartį bei ateities galimybes. Argi knygų spausdinimas, parakas ir kompasas nepranoko netgi Antikos (Fransisas Beikonas (Francis Bacon))?⁴⁹ Argi nebuvo gyvenama „geriausiam iš visų galimų pasauliui“, argi nevyko nuolatinė ir nekliudoma visos visatos pažanga, vedanti į visuotinio grožio ir tobulumo aukštumas“ (Leibnias (Leibniz))⁵⁰; panašiai Tiurgo,

⁴⁵ J. Burkhardt, *Die Entstehung der modernen Jahrhundertrechnung*, Göppingen, 1971.

⁴⁶ H. Christmann (Sud.), *Schwäbische Lebensläufe*, 5, Heidenheim, 1970, p. 137.

⁴⁷ Burkhardt, 1971, p. 116 ir toliau.

⁴⁸ K. Löwith, *Weltgeschichte und Heilsgeschehen. Die theologischen Voraussetzungen der Geschichtsphilosophie*, Stuttgart, 1973.

⁴⁹ Toulmin, *Goodfield*, 1970, p. 118.

⁵⁰ Cit. Whitrow, 1991, p. 223.

Kondorsė (Condorcet) ir daugelis kitų)? Iki pat XX a. – šiuo atveju stiprų impulsą davė Hegelio istorijos filosofija ir biologinė evoliucijos teorija – vyravo įsivaizdavimas, kad istorijos raida implikuoja pažangą, teigiamų gyvenimo aplinkybių gausėjimą. Tai, kad dėl technikos gyvenimas išties palengvėjo, o dėl medicinos pailgėjo, kad dėl demokratijos išaugo pasitikėjimas savimi, skatino optimistinį istorijos vaizdą.

Tik pasaulinių karų katastrofos, vėliau – ypač aplinkos apsaugos problemos taip suintensyvino pasipriešinimą lengvabūdiškam tikėjimui pažanga, kad dabar jį galima apibūdinti kaip visuotinį ir galbūt ateityje vyrausiantį mentaliteto komponentą. Anot šio požiūrio, techninės civilizacijos laimėjimai (bent jau teoriškai) esą nebe pažangūs, o destruktivūs; jis norėtų (vėl) „grįžti į gamtą“, teikia pirmenybę nedidelėms visuomenės susitvarkymo formoms (priešingai, XIX a. idealas buvo kuo ekspansyvesnė nacionalinė valstybė). Taigi istorijos raida bent jau nuo pramoninės eros pradžios laikoma nebe pažangėjimu, o nuosmikiu, kuris blogiausiu atveju iš tikrųjų galėtų baigtis, rodos, seniai įveikta pasaulio pabaiga.

Su istorijos traktavimu susiję vertinimai sparčiai kinta. Renesansui Viduramžiai buvo blogi laikai, o Antika idealas, Viduramžiams autoritetas buvo ankstyvosios krikščionybės epocha, romantikai žavėjosi Viduramžiais ir t. t. Nuo XVIII a. gyvuoja tendencija mėginti suvokti, kaip konkreti vietovė siejasi su istorijos panorama (Gėtė (Goethe)), todėl mėginama vienodai vertinti įvairias istorines epochas (Rankė (Ranke)). Nors tokie vertinimai radosi nedideliuose rateliuose, jie gali padaryti įtaką kalbai, kasdieniui lektūrai, architektūrai, madai ir taip suformuoti nesąmoningą daugelio žmonių elgesį. „Senų gerų laikų“ stereotipas egzistuoja lygiagrečiai su savo priešingybe: „El pasado es un acuario una prisión de fantasmas“⁵¹ (Praeitis yra akvariumas, tikras vaiduoklių kalėjimas; Chosė Pačero (José Pachero), 1980).

8. Apie XVIII a. pabaigą prasidėjęs vis spartesnis gyvenamosios aplinkos modernizavimas kaip reakciją sukėlė norą išsaugoti tai, kas nyksta; tai jau bandė daryti romantikai – antai jie leido liaudies poezijos rinkinius („Atsiminimai yra vienintelis rojus, iš kurio mes negalime būti išvaryti“, Žanas Polis (Jean Paul)⁵², 1763–1825). Todėl muziejaus išradimas⁵³ laikytinas simptomišku dalyku. Iki pat Baroko epochos meno kūriniai buvo kilmingų kolekcionierių gyvenamojo pasaulio dalis (kunstkameros). Nuo XVIII a. antros pusės jos (British Museum Londone; Museum Fridericianum Kaselyje) tampa viešomis konservavimo ir tyrinėjimo institucijomis; joms kuriama speciali monumentali architektūra. XIX ir XX a. istorizmas linkęs visą praeitį vertinti tik remdamasis minėtais dalykais: ją iš principo būtina saugoti, publikuoti ir tyrinėti. Vis tikslesnis praeities vaizdavimas, vedantis į skrupulingą faktinės istorijos vyksmo rekonstrukciją (jos pavyzdys galėtų būti nuo 1862 m. leidžiami Vokiečių istorijos metraščiai, kuriuos iš dalies būtų galima pavadinti valdovų dienoraščiais), rodo tokį patį požiūrį į laiką, kurį liudija ir vis tobulėjantis laiko matavimo tikslinimas. Visa tai implikuoja šaltinių daugėjimą iki begalybės: šiuolaikiniai istorijos ir kraštotyros muziejai renka ir prima vista nereikšmingiausius kasdienes daiktus; miestai (Maastrichtas, Rotenburgas prie Tauberio, Karkasonas) paminkloaugos potvarkiais užkonservuojami kaip tam tikros architektūros istorijos pavyzdžiai, kiekvienas archeologinių kasinėjimų radinys turi informacinę vertę, bet koks senesnis tekstas laikomas vertu publikuoti. „Per pastaruosius 200 metų mes sužinojome apie žmonijos praeitį daug daugiau, negu šita žmonija praeityje žinojo apie

⁵¹ J. Pachero, *Tarde o temprano*, México, 1980, p. 122.

⁵² *Impromptus*: Sämtliche Werke, 33, Berlin, 1840, p. 80.

⁵³ Plg., pvz., V. Plagemann, *Das deutsche Kunstmuseum 1790–1870*, München. 1967; B. Deneke, R. Kahsnitz (Sud.), *Das kunst- und kulturgeschichtliche Museum im 19. Jahrhundert*, München, 1977.

save⁵⁴. Ir mes manome, kad be šito žinojimo negalime suprasti dabarties.

Istorizmas XIX šimtymetyje reiškėsi ir už tikrosios istorinės sferos ribų, pvz., architektūroje (neogotika ir t. t.), istorinėje tapyboje ir teatre, kur anuometiniai kostiumai ir rekvizitai juos rekonstravus privalėjo kuo labiau atitikti senovę. Nors istorizmas šiose sferose jau *passé*, jis ir toliau neišvengiamai veikia istorijos tyrinėjimo kaip mokslo sampratą.

9. Tai, kad Vakarų visuomenė Naujaisiais amžiais labiau orientuojasi į pasaulietinę ateitį, vertintina ir kaip laiko supasaulietinimo (atsisakymas tikėti amžina anapusybe), ir kaip laiko taupymo (žr. anksčiau) pasekmė. Yra žinoma, kad daugelis XVIII a. asmenybių tiksliai planavo savo gyvenimą; antai imperijos grafas Nikolaus von Zinzendorfas (1700–1760) iš anksto valandomis suplanuodavo savo mėnesius⁵⁵ tarsi koks šių dienų vadybininkas (kaip vienos pietistų sektos vadovas, tokiu ir laikytinas).

Tikriausiai ir fantastinio romano, science-fiction, kaip masinės lektūros, atsiradimą galima interpretuoti kaip istoriškumo sąmonės vengimą, istoriškumo, kuris dėl gausios palyginimų pasiūlos (įmanoma lyginti visas pasaulio kultūras ir istorines epochas) išgyvenamas kaip didelis ribotumas. Antika ir Viduramžiai savo troškimus iš dalies perkeldavo į praeitį, į aurea aetas arba į apaštalių laikus, o Naujųjų amžių žmogus – pirmiausia į plytintį už Europos ribų (Utopija, mitas apie gerąjį užjūrių laukinį, žvaigždžių pasaulis), vėliau taip pat (ir ypač) – į ateitį. Tomo Moro, Beikono, Sirano de Beržerako (Cyrano de Bergerac) socialinės filosofijos modeliai buvo mažai paplitę, o dabartinės science-fiction didžiumą sudaro menkavertė literatūra ir kinas. Joje vaizduojami nuotykių laikai, kai galiausiai visada laimi geriečiai; tai pasaulietinė kovos su Antikristu ir šėtonu Apokalipsėje versija. Nuo tada, kai Herbertas Džoržas Velsas (Herbert George Wells) Laiko mašinoje (1895) pavaizdavo apgaulingą ateities rojų, vėliau virstantį pragaru, ši sfera – tai rodo žinomos Hukslio (Huxley), Orvelo (Orwell) ir Bredberio (Bradbury) knygos – tapo tokiu pat baimės projekcijų rezervuaru⁵⁶. Kadangi Antikos laikais ir Viduramžiais utopijos tik šmėstelėdavo kūrinuose, bet niekada nebuvo savarankiško kūrinio tema, laiko dorėjimas laikytinas tipišku Naujųjų amžių pradžios reiškiniu. Tai apskritai ryškiausias pavyzdys, rodantis ligi tol nebūdingą žaismingą santykį su laiku apskritai, kurį atspindi romanai (pvz., Virdžinijos Vulf (Virginia Woolf) Orlandas, 1928) arba siurrealistų (Dali) tapyba, kinas kaip pagreitintas arba sulėtintas filmavimas ir kuris veikiausiai siejasi su šiuolaikine erdvės ir laiko fizika.

„Naujieji amžiai“, in: *Europos mentaliteto istorija: pagrindinių temų apybraižos*, sudarė Peter Dinzelsbacher, Vilnius: Aidai, 1998, p. 566–575.

---

⁵⁴ Koselleck, 1979, p. 177.

⁵⁵ Wendorff, 1980, p. 277.

⁵⁶ M. R. Hillegas, *The Future as Nightmare*, New York, 1967.